

Олексій Войтюк, Богдан Прищеп, Юрій Пшеничний

КОЛЕКЦІЯ КАХЕЛЬ З РІВНЕНСЬКОГО ЗАМКУ

ВСТУП

У 2016 і 2017 роках Дочірнім підприємством «Рівненська старовина» державного підприємства науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАНУ були проведені археологічні дослідження на ділянці, де знаходився Рівненський замок XV—XVII ст. та палацовий комплекс князів Любомирських XVIII — першої половини XX ст. Експедицію очолювали Б. А. Прищеп у 2016 р. та О. П. Войтюк у 2017 р.

Замок знаходився на схід від стадіону, в районі вулиці Замкової (рис. 1). Підвищення, на якому було збудовано замок, в наш час у рельєфі простежується дуже слабо. Сучасна денна поверхня на замковій території піднята у порівнянні із рівнем денної поверхні на сусідній ділянці на схід від стадіону на 0,5—1,0 м, а над рівнем денної поверхні на ділянках навколо штучного озера — на 1,0—1,5 м. Ділянка рівна, з горизонтальною поверхнею, на ній ростуть дерева листяних порід.

Як свідчать писемні і картографічні джерела, Рівненський замок було збудовано в другій половині XV ст. на окремому підвищенні, оточеному заболоченою заплавою р. Усті. Для посилення його оборони влаштували великий став і замкова територія перетворилася на острів. Зберігся досить детальний опис замку в інвентарі спадщини князя Олександра Острозького 1620 р. [4, л. 126, 127]. У ньому названі основні елементи системи оборони замку та різноманітні будівлі, які знаходились на його території. Це джерело використала І. О. Ворончук для характеристики волинських замків XIV—XVII ст. [1].

Форму замкового підвищення можна відтворити за старими планами міста Рівного кінця XVIII — першої половини XX ст. [12] та матеріалами аерофотозйомки. На планах бачимо, що природне підвищення поділене ровом на дві частини, причому північна частина була значно менша за південну. Орієнтовна площа, яку займав замок литовсько-польської доби — 1,2 га (рис. 2). За інвентарем

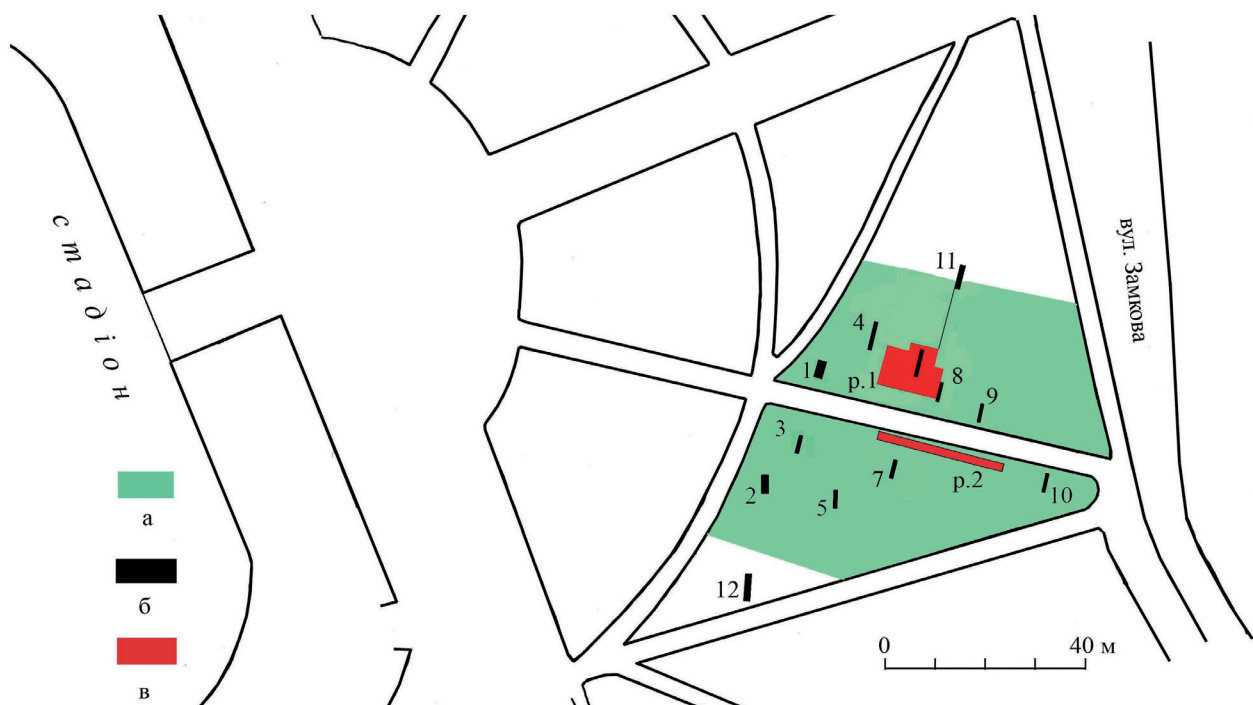
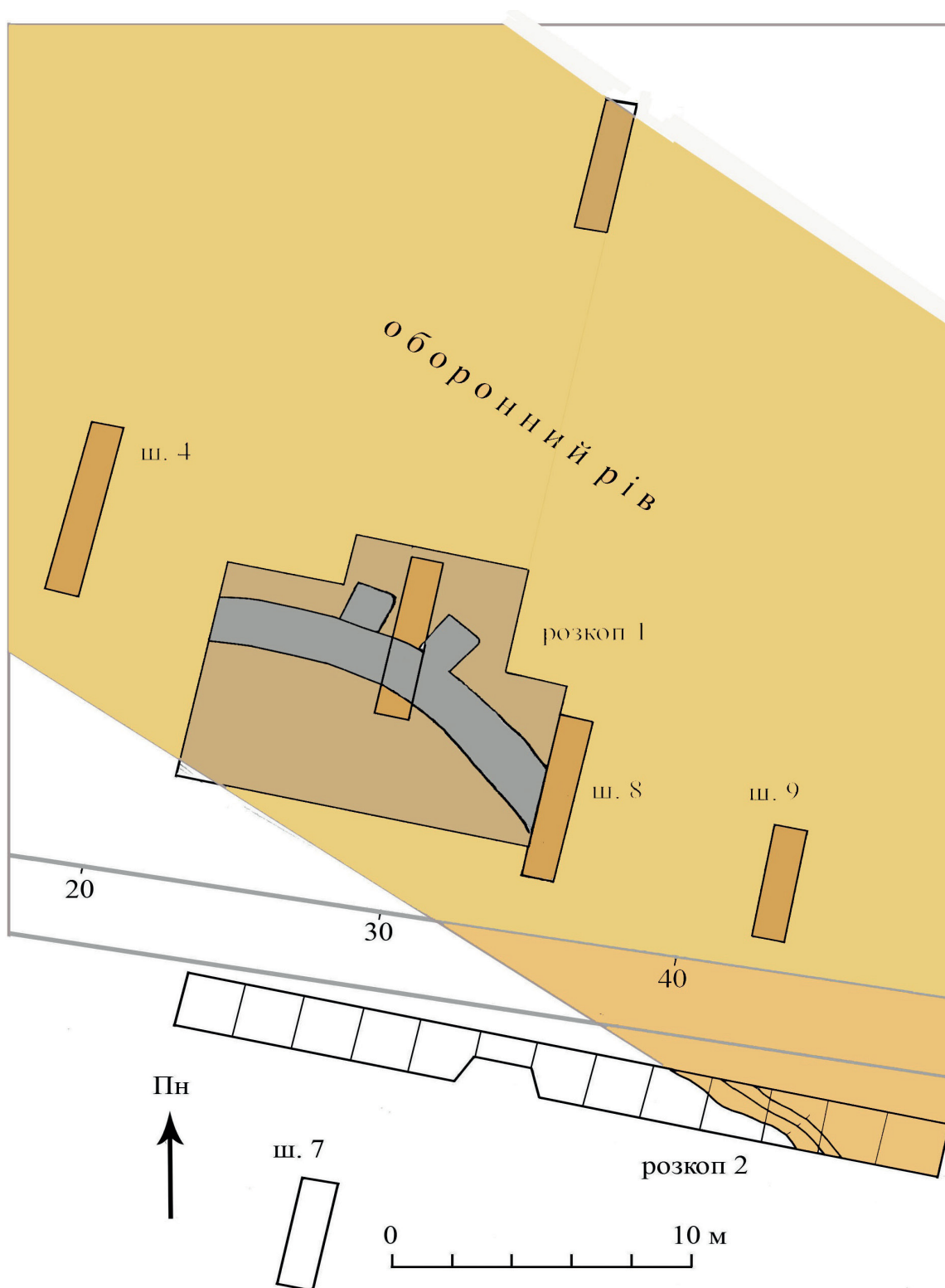

Рис. 1. План ділянки між вул. Замковою та стадіоном з позначеною територією, на якій проводилися археологічні роботи. Умовні позначення: а — територія, на якій проведено археологічну експертизу; б — шурфи, експертизи, в — розкопки і шурфи.

Рис. 2. План ділянки між вул. Замковою та стадіоном із нанесеними розкопами і виділеною зоною оборонного рову дитинця.

1620 р. замок мав два укріплені майданчики, дитинець знаходився на другому (південно-західному) майданчику. У кінці XVII ст. замок втратив свій статус оборонного об'єкта, пізніше, у 30-х роках XVIII ст. тут було збудовано палац власників міста — князів Любомирських [14, с. 446, 447]. Після Другої світової війни, у 50-х роках XX ст. палац князів Любомирських було розібрано і ділянку сплановано.

СТРАТИГРАФІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ТА ЗНАХІДКИ

У 2016 р. територія замку досліджувалася на двох ділянках площею 104 кв. м (розкоп 1) і 52 кв. м (розкоп 2) а також шурфами. Основні археологічні джерела для характеристики замку були отримані під час розкопок оборонного

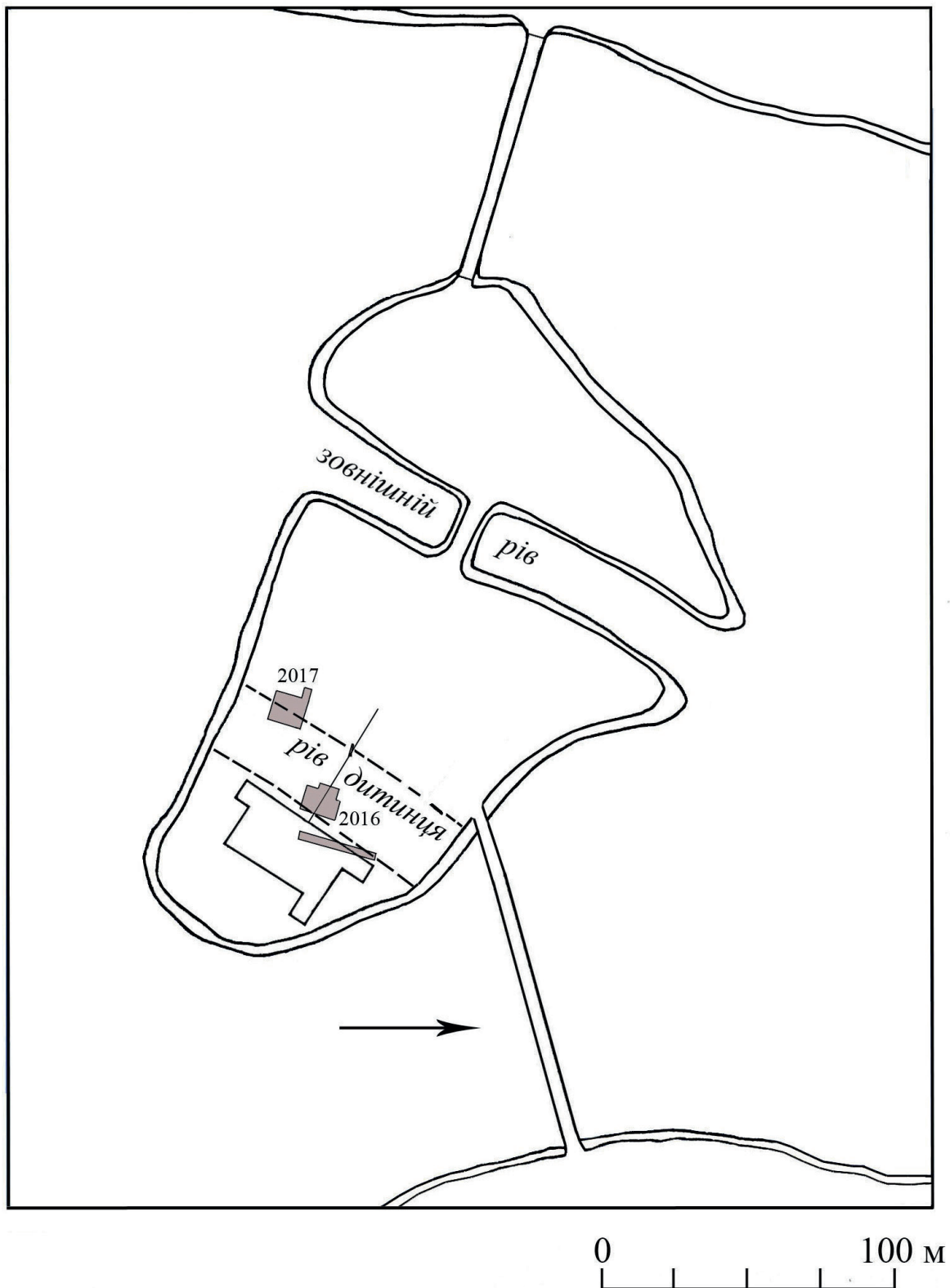

Рис. 3. Реконструкція плану Рівненського замку з позначеними палацом князів Любомирських і розкопами.

рову дитинця (рис. 2). У 2017 р. розкопом 3 досліджено ділянку площею 102 кв. м на північ від розкопу 1, тут простежено північно-східний край оборонного рову дитинця і уточнено ширину рову, його планування, що в свою чергу дозволило провести реконструкцію планування всього замку (рис. 3). Результати цих досліджень

частково опубліковані [9; 10; 11].

Найбільш повно ділянку оборонного рову досліджено в розкопі 1. Край внутрішнього схилу оборонного рову простежено на рівні материка (жовто-сірий суглинок) у південно-західному куті розкопу. Тому стратиграфічні нашарування на схилі рову найкраще зафіксовані у профілі

західної стінки розкопу (рис. 4). На цій ділянці розкоп доведено до глибини 2,25 м від рівня сучасної денної поверхні.

На внутрішньому материковому схилі рову виявлено шар сірого однорідного суглинку, який містив незначну домішку гумусного ґрунту (рис. 4, 6). Цей шар виклинювався в нижній частині відкритої ділянки схилу рову. В ньому трапились уламки глиняних гончарних посудин XV — першої половини XVI ст. та уламки цегли-пальчатки. Вірогідно, це ґрунт, переміщений із насипу оборонного валу дитинця. Цей шар перекритий темно-сірим гумусним ґрунтом, насиченим фракціями світло-сірого суглинку, тому він мав плямисте забарвлення (рис. 4, 5).

У нижній частині схилу рів заповнений чорним гумусним ґрунтом (рис. 4, 8). Він вологий, тому в ньому збереглися органічні рештки. На глибині 1,84 м на схилі стінки рову виявлено масивну дошку завширшки близько 30 см і завтовшки 6—8 см. Довжина частини дошки, розчищеної в межах розкопу — 2 м. Нижче по схилу поряд

глибина була значно більша.

Виявлені решітки із жердин в придонній частині рову та прошарки деревного тліну у нашаруваннях, що залягали вище, дозволяють зробити висновок, що рів було засипано цілеспрямовано за досить короткий проміжок часу в зв'язку з переплануванням замкової території. Отримані дані дозволяють зробити висновок, що оборонний рів дитинця засипали на початковому етапі будівництва палацу князів Любомирських у 30-х роках XVIII ст.

У шарах засипки оборонного рову зібрано велику кількість знахідок: фрагментів виробів із глини, скла, заліза та кольорових металів, кістки. Серед керамічних виробів найбільше трапилось уламків посуду, знайдено також фрагменти кахель, плиток, якими замощували підлогу, люльки, цегла. У польовий інвентарний опис внесено 1685 знахідок.

Чисельно переважають вироби з глини (посуд, кахлі, черепиця, цегла, люльки). Найбільш ранні уламки глиняних посудин ліпні, коричневого кольору. За технологією виготовлення і

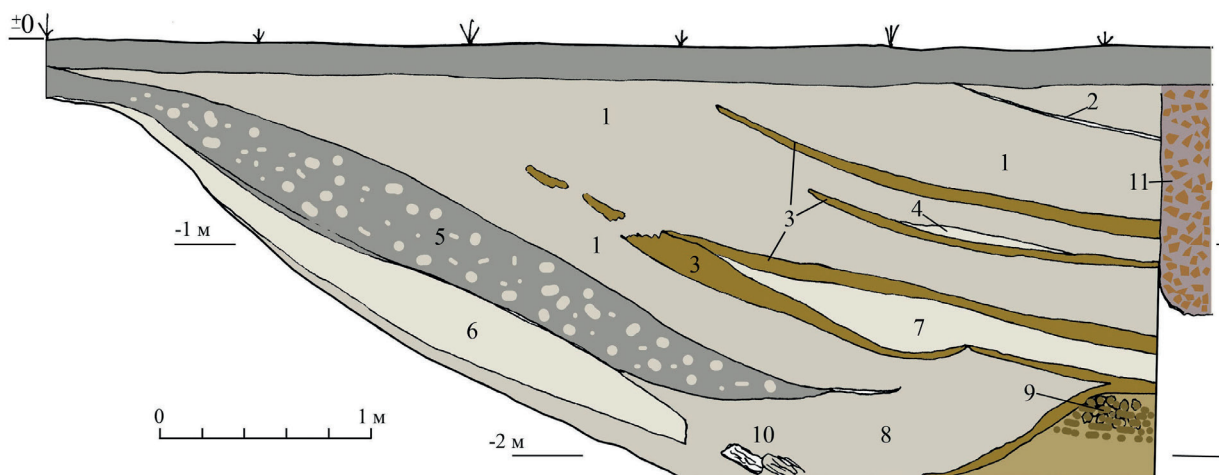

Рис. 4. Стратиграфічний профіль розкопу 1 на території Рівненського замку.

лежали ще дві подібні дошки завширшки 22 см і 27 см. Поблизу відкрито багат шаровий настил із жердин діаметром 4—8 см (рис. 4, 9). Жердини утворювали решітку: один шар клали вздовж рову, а зверху перекладали поперечними жердинами. Вірогідно, і вище заповнення рову складалося із подібних шарів деревини, але від них залишилися лише прошарки деревного тліну коричневого кольору (рис. 4, 3). Вони простежені в шарі сірого гумусного ґрунту (рис. 4, 1).

Рештки подібних решіток із жердин виявлені й на інших ділянках розкопу 1. Така значна різниця глибин пояснюється тим, що кв. 14-а знаходився значно ближче до внутрішнього краю оборонного рову, а кв. 12-д розміщений на ділянці, віддаленій від краю рову, тут його

формою ці посудини можуть бути віднесені до мідного віку (маліцька культура?) і датовані 4 тис. до н. е. Тим же часом датовані глиняне прясельце (рис. 32, 4) та кілька виробів із кременю. Зібрано також невелику колекцію уламків гончарних горщиків періоду Київської Русі XII—XIII ст.

Значно чисельнішою є колекція глиняного посуду XV—XVI ст. У ній можна виділити дві групи: глиняний посуд високої якості і посуд низької якості. Високоякісний посуд тонкостінний, сіро-глиняний та світло-глиняний, включає горщики, кришки, глеки, макітри, миски. Горщики мають конічний тулуб, чітко виражену шийку, короткий відігнутий назовні вінчик, його край потовщений і відтягнутий вертикально уверх, часто розчленований зовні вдавленнями чи насічками.

Такими ж вдавненнями іноді прикрашали миски. Горщики низької якості сформовані недбало, на повільнообертovому гончарному крузі, у глиняно-му тісті велика кількість піску, іноді зустрічається жорства. За формою і профілюванням вінець такі горщики подібні до більш ранніх виробів періоду Київської Русі.

Найбільш представницька колекція посуду відноситься до кінця XVI — початку XVIII ст. Він тонкостінний, біло-глиняний, часто прикрашався рихленням, а також орнаментом, нанесеним фарбою (описка) та поливою, якою переважно прикрашали із середини вінця посудин. У колекції є горщики, глеки, кришки, макітри, тарілки, миски, кухлі. Трапились глиняні люльки без покриття поливою і вкриті поливою.

Досить чисельною є також колекція виробів із скла. Це фрагменти пляшок, штофів, чарок, бокалів. Зокрема є денця бокалів, закраїни яких мають вигляд пелюсток. Трапилися ручки бокалів, вінця банкоподібних посудин, циліндричні горловини, стінки та денця пляшок, фрагменти штофів.

Вироби із заліза представлені цвяхами звичайними і вухналями, ножами, підковами від чобіт. Трапилися також вушко казана, робоча частина скребниці. Знайдені свинцеві кулі з хвостиком і без нього, накладні бляшки на тильний зріз ручки ножа, муфта на ручку ножа, срібні та мідні монети XVI—XVII ст.

ХАРАКТЕРИСТИКА ТА КЛАСИФІКАЦІЯ КАХЕЛЬ

Окремої уваги заслуговує колекція кахель. Відсутність писемних джерел, які б ілюстрували характерні особливості житлових приміщень Рівненського замку робить її ще більше цікавою та інформативною для відтворення інтер'єрів цієї споруди. Поряд із тим кахлі з Рівненського замку допомагають з'ясувати ретельнішу хронологію пам'ятки, а також встановити культурний контекст традицій, у яких вони були створенні. Допомагають вони також вирішити завдання по дослідженню процесу входження кахельних печей у житлове будівництво Рівного.

В основі схеми типологічного розподілу колекції кахель лежить поділ усіх виробів на дві великі групи: кахель сформованих на гончарному крузі та кахель сформованих у матрицях (коробчасті кахлі). Кахлі сформовані на гончарному крузі поділяються на два типи: горщикоподібних та мископодібних, виділення яких здійснено на основі відношення ширини устя до висоти кахлі [16, s. 65].

Горщикоподібні кахлі. Найбільш ранній

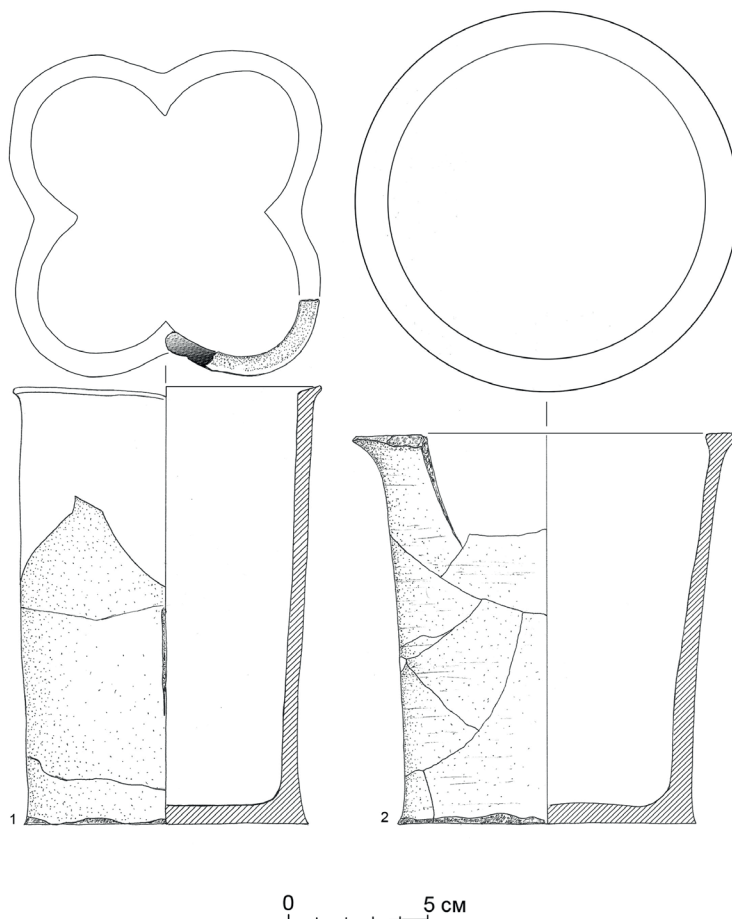

Рис. 5. Реконструкція горщикоподібних кахель з Рівненського замку.

тип пічних кахель, формування яких відбувалося на гончарному крузі з ручним моделюванням устя. Горщикоподібні кахлі з Рівненського замку за способом формування устя поділяються на такі варіанти: круглі та квадрифолії. Реконструйований зразок кахлі з круглим устям, діаметром 14 см, має висоту 14,2 см і діаметр основи — 10,8 см. Краї устя — горизонтально потовщені (рис. 5, 2). Кахля сформована у вигляді квадрифолію має висоту 15,8 см, діаметр устя 13,5 і діаметр денця 10,2 см (рис. 5, 1).

У Польщі початок виготовлення горщикоподібних кахель припадає на середину XIV — початок XV ст. Розмах їхнього виробництва спостерігається протягом XV — початку XVI

ст., а протягом першої половини XVI ст. виникає найбільша різноманітність форм та оздоблення [16, s. 79, 84, 85]. У Литві за матеріалами Вітебська горщикоподібні кахлі датуються XIV—XVI ст. [6, с. 9—11]. У замках Білорусі цей тип кахель перебував в ужитку у XIV—XVI ст. і, ймовірно, доживає до XVII ст. [3, с. 321]. В Україні горщикоподібні кахлі, зазвичай, датуються подібно XIV—XVI ст. [13, с. 72], що пояснюється перебуванням українських міст у тісному колі зв'язків із Великим князівством Литовським та Королівством Польським.

Мископодібні кахлі. Під час досліджень Рівненського замку знайдено фрагменти, які, ймовірно, можуть походити від мископодібних кахель. Поруч з тим, не виключено, що вони є частинами горщикоподібних кахель. Придатних для археологічної атрибуції мископодібних кахель впевнено виділити не вдалося.

Коробчасті кахлі. Під впливом раннього ренесансу виробництво кахель переживає суттєві зміни, які передусім відобразилися у появі коробчастих кахель.

Їхня формовка, на відміну від горщикоподібних і мископодібних кахель, відбувалася за допомогою матриці, яка дозволяла змодельовати лицевою частину кахлі. Так відкрилася можливість до широкого застосування на кахлях різноманітних сюжетів і орнаменталії, а самі кахлі з чисто утилітарних пристроїв зробили суттєвий крок до перетворення на вироби архітектурно-декоративного призначення зі своєрідним мистецьким наповненням.

Серед матричних кахель за їх місцем у конструкції печі наявні два типи: заповнюючі та карнизні. За особливостями орнаментального мотиву лицевої частини заповнюючі кахлі поділяються на види: А — геометричні; Б — концентричні рослинні чи рослинно-геометричні розетки; В — сюжетні; Г — «килимкові».

До кахель виду А віднесено одну тему.

1) Кахля з бортиком, лицева сторона якої сформована у вигляді невисокої випуклої півсфери. В основі по колу ця випуклість оздоблена короткими косими променями. Реконструйовані розміри лица кахлі — 14,7 × 14,7 см, румпа не

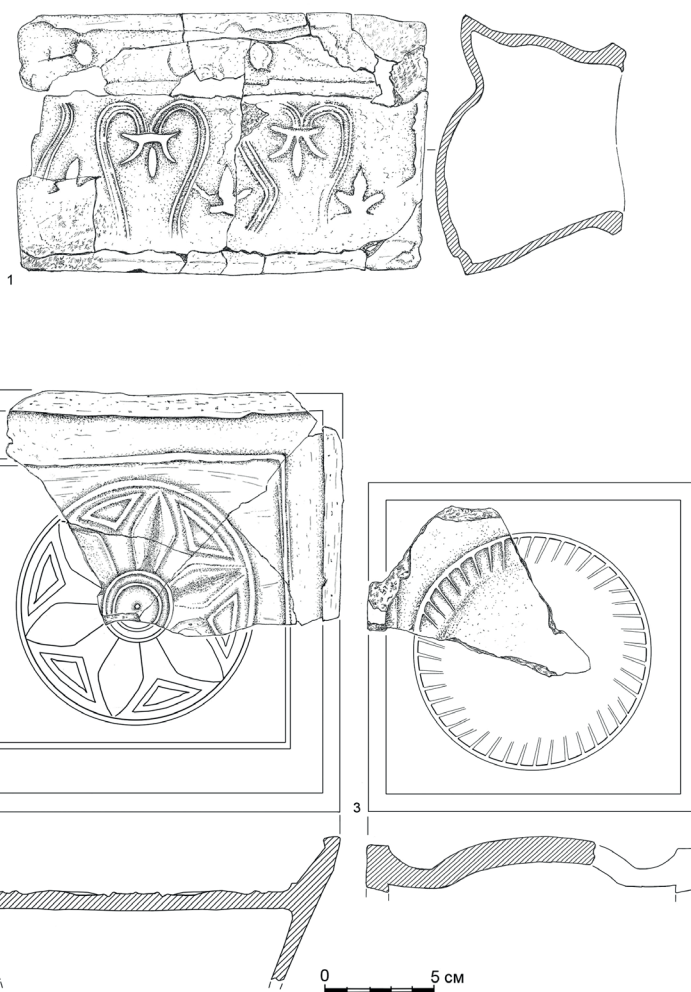

Рис. 6. Коробчасті кахлі з Рівненського замку. 1 — карнизна кахля виду Г; 2 — заповнюча кахля виду Б; 3 — заповнюча кахля виду А.

збереглася (рис. 6, 3). Кахлі, площину лица якої займає випукла півсфера, добре відомі у польських містах [16, s. 92, 93], а також у Львові і датуються XVI ст. [2, с. 18]. В Острозі кахлю з випуклою півсферою і променями довкола знайдено у будівлі другої половини XVI ст. [7, с. 105]. На дитинці старого замку у Дубні подібні кахлі виявлені у смітєвому шарі другої половини XVI — початку XVII ст. [15, с. 6, 14].

Кохлі виду Б поділені на шість тем.

1) Кахля з високим масивним ступінчастим бортиком. Лицева сторона сформована у вигляді 5-ти пелюсткової квітки, яка розходить у три рівні. На першому, внутрішньому, вона представляє просту квітку з округлими пелюстками з поздовжніми канавками. На другому рівні квітка продовжується ширшими, завитими усередину пелюстками. На третьому рівні, який сягає самих бортиків, пелюстки сформовані парами, звернутих усередину пагонів. Розміри лица реконструйованої кахлі — 21,5 × 21,5 см. Румпа не збереглася. Знайдені фрагменти належать неполив'яному виробу (рис. 7, 1).

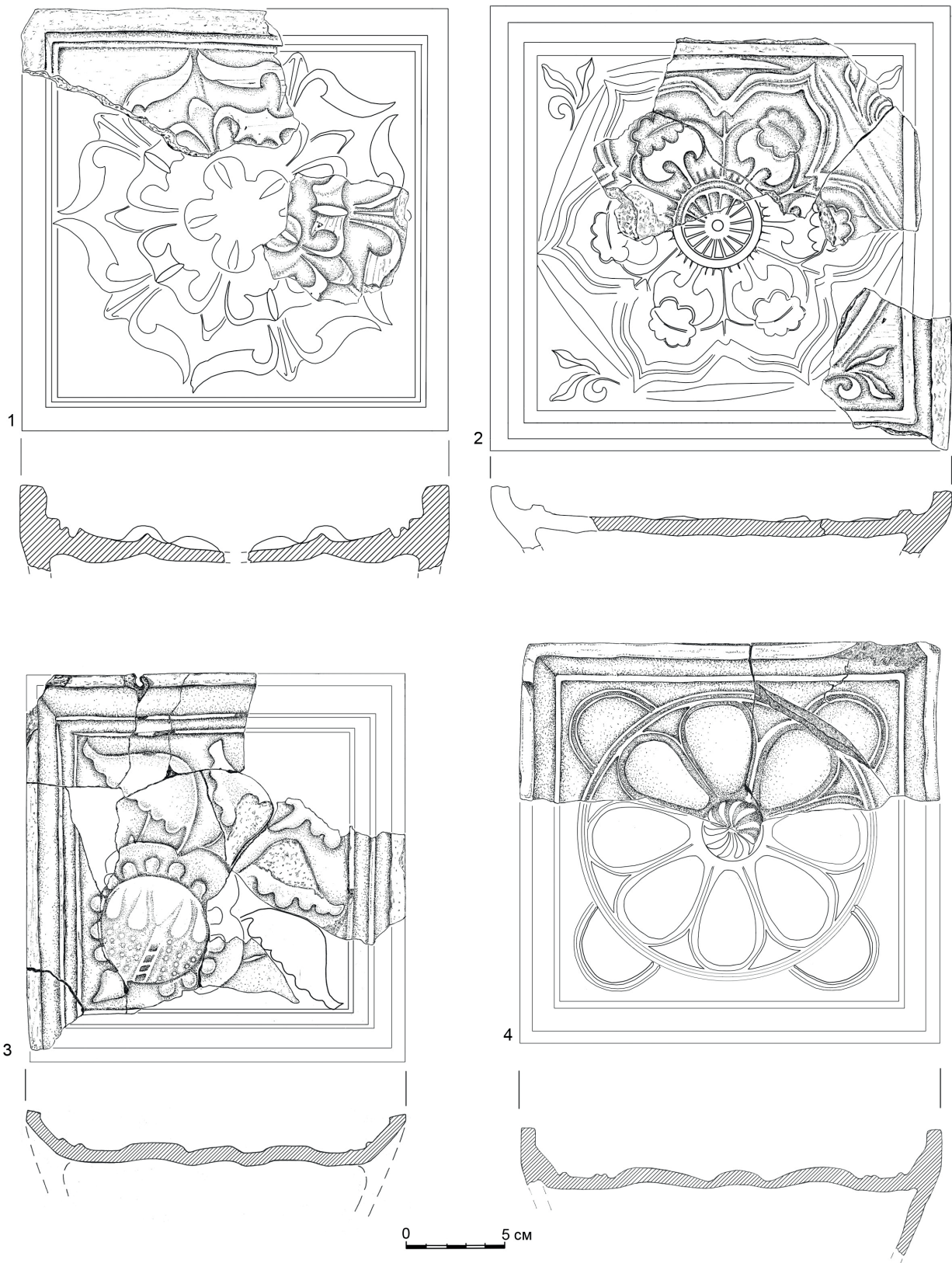

Рис. 7. Коробчасті заповнюючі кахлі з Рівненського замку. 1, 2, 4 — заповнюючі кахлі виду Б; 3 — заповнюча кахля виду В.

2) Кахля з дуже високим розхиленим назовні бортиком, лицева сторона в якій сформована у вигляді 6-ти пелюстної рельєфної квітки, що вписана в коло. Пелюстки за формою п'ятикутні з розширенням по середині довжини і поздовжньою канавкою. Вони розміщені довкола двох

рельєфних концентричних кіл, вписаних одне в одне з крапкою по центру. Проміжки між пелюстками заповненні по зовнішній окружності трикутниками. Поверхня без покриття поливою. Розміри лиця реконструйованої кахлі — 18,8 × 18,8 см, румпа повністю не збереглася (рис. 6, 2).

Рис. 7а. Коробчата заповнююча кахля з Рівненського замку виду Б.

Рис. 7б. Коробчата заповнююча кахля з Рівненського замку виду В.

Подібні до цієї кахлі теми оздоблення зустрічаються досить часто. Незмінною основою у них є 6-ти пелюстка квітка вписана в коло, а інші деталі можуть відрізнятися. Вони знайдені в Польщі у замку в Іновлудзі, де датуються другою половиною XVI ст. [16, il. 123, 124]. Схожі елементи зустрічаємо також на сюжетних кахлях XVI ст. зі Спасо-Преображенського монастиря в Дубні.

3) Кахля з високим бортиком, нижче якого іде невисока рамка, що обрамляє лицеву частину. В неї вписано 6-ти пелюстну, багато декоровану квітку. Контури пелюсток широкі, кілеподібної форми. У їхній площині лежать мистецько поєднанні рослинно-геометричні фігури. Розміри лиця реконструйованої кахлі — 23,8 × 23,8 см (рис. 7, 2). Знайдено безполив'яні фрагменти. Кахлю з аналогічним мотивом знайдено в Острозі на ділянці по вул. Академічна, 12 в будівлі № 8, що датована другою половиною XVI ст. [8, с. 37].

4) Кахля з масивним високим бортиком, реконструйована лицева сторона якої заповнена стилізованою 8-ми пелюстковою квіткою. Кожна пелюстка випукла, яйцеподібної форми, обведена рельєфною лінією і прилягає до завитої центральної півкулі, сформованої коловоротом. В кути кахлі від зовнішнього кола відходять дугасті вушка з парних ліній. Кахля покрита поліхромними поливами: бортик — зеленого, лице по контурі кола — жовтого, в середині кола — коричневого, а пелюстки світло і темно бірюзового кольору, які чергуються по колу. Розміри реконструйованого лиця кахлі — 21 × 20 см, румпа не збереглася повністю (рис. 7, 4). Подібні за оздобленням кахлі знайдені в Заславському замку в Білорусі, де вони датовані серединою — другою половиною XVI ст.

[3, с. 333]. Близькі вироби походять із замку в Іновлудзі у Польщі, де датуються першою половиною XVI ст. [16, s. 131, il. 86 b].

5) Кахля з слабо вираженим бортиком і рельєфним орнаментом у вигляді рослинної 4-х кінцевої розетки. Вона сформована центральним хрестом і спрямованими від нього в кути пагонами і завитками. Кахля не покрита поливою. Розміри реконструйованого лиця кахлі складають — 18,5 × 18,5 см, румпа не збереглася повністю (рис. 8, 2). Близькі за змістом і побудовою композиції кахлі відомі з території Білорусі, зокрема з Мірського і Заславського замків, де їхнє оздоблення означається ще як «мотив кованого металу». За тамтешніми матеріалами такі кахлі датуються кінцем XVI — першою половиною XVII ст. [3, с. 334].

6) Кахля з невираженим бортиком. Композиція лицевої сторони складається з 6-ти пелюстної квітки в центрі від якої в кути відходять симетричні рослинно-геометричні завитки. Розміри лиця реконструйованої кахлі — 17,6 × 18,2 см, висота румпи — 10,7 см (рис. 8, 1). Кахля не покрита поливою. За типом композиції ця кахля дуже нагадує попередню і також може бути датована кінцем XVI — першою половиною XVII ст.

Кохлі виду В представлені двома темами.

1) Кахля з сюжетом гріхопадіння. На лицевій частині у внутрішній рамці зображено рельєфні постаті Єви і Адама та тлі Дерева Пізнання. Єва простягає Адаму «заборонений плід». Між внутрішньою рамкою і зовнішніми межами кахля заповнена рослинним орнаментом. В неї присутній слабо виражений бортик. Розміри лиця — 16 × 16,4 см, висота від бортика до краю румпи 10 см (рис. 10). Глина випалена до яскраво

Рис. 8. Коробчасті заповнюючі кахлі з Рівненського замку. 1, 2, — заповнюючі кахлі виду Б; 3, 4 — заповнюча кахля виду Г.

цеглистого кольору.

2) Кахля з високим розхиленим бортиком. Містить зображення великої фантазійної рельєфної квітки. Її основна частина суцвіття зміщена в кут. Вона опуклої форми, оточена маленькими пелюстками по колу, а також трьома великими у верхній частині. Від суцвіття всю поверхню лица кахлі заповнює пагін з парним листям. Поверхня покрита поливами жовтого, зеленого і блакитного кольорів. Розміри реконструйованої поверхні лица — 19,5 × 20 см, румпа не збереглася (рис. 7, 3). Такі асиметричні побудови рослинної композиції на кахлях відомі за аналогіями з Познані, де датовані другою половиною XVI ст. [16, іл. 143]. Вони знайдені також у Львові, де за матеріалами розкопок датуються XVI ст. [2, с. 17, 18].

Кяхлі виду Г представлені кахлями, що декоровані по лицевій стороні у стилі, відомого в літературі як «безкінечний», «диванний», «килимковий», «континуаційний». Малюнок на одній кахлі при цьому є незавершеним і зливається разом з малюнками на інших в єдину композицію. Зародження цього орнаменту за матеріалами Білорусі прослідковується у другій половині XVI ст., а розповсюдження припадає на XVII ст. [3, с. 337]. У Польщі появу тенденції виходу орнаменту за межі однієї кахлі відносять до кінця XVI ст., а на типовий цей стиль перетворюється у XVII ст. [17, с. 99]. До цього виду віднесено 4 теми, дві з яких ужиті на коронковій і завершальній кахлі.

1) Кахля, орнамент якої складається з центральної рослинно-геометричної композиції, а в кутах присутні четвертинки пелюсткової квітки, що при поєднанні з іншими кахлями утворюватимуть завершену квітку. Бортик слабо виражений, покриття поливою відсутнє. Розміри лица — 15,5 × 16,8 см, висота румпи — 9,2 см (рис. 8, 4). Близькі взірці до цієї кахлі знаходимо серед продукції кахлярського осередку села Потеличі на Львівщині [5, с. 148].

2) Подібна за композиційним вирішенням кахля вмонтовувалась в кутову частину печі. Розміри лица 17,3 × 17,7 см (рис. 9).

3) Кахля, через центральну частину якої проходять смуги «кованки», що відходять від центру однієї сторони і симетрично розходяться

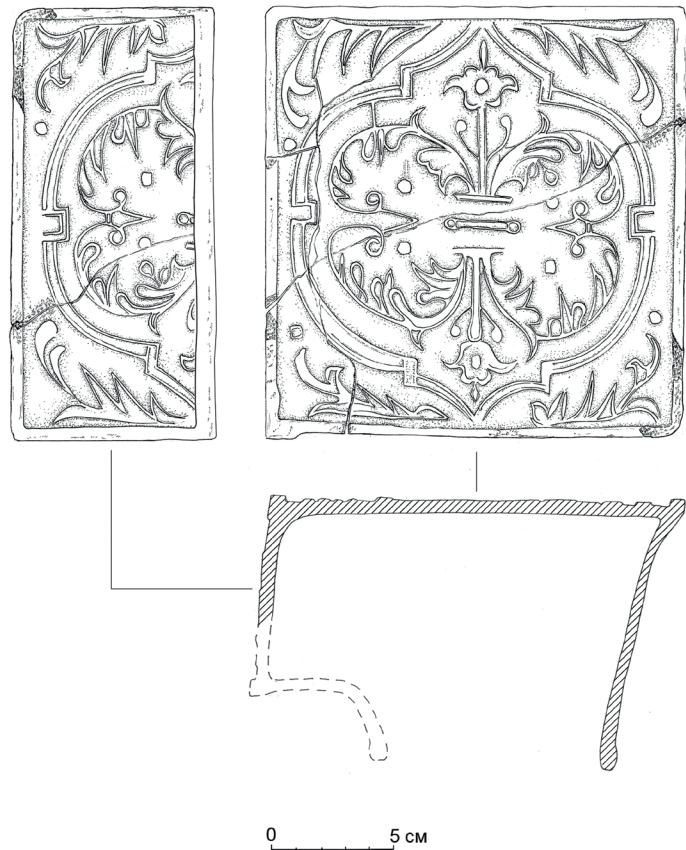

Рис. 9. Коробчата заповнююча кутова кахля з Рівненського замку виду Г.

до кутів протилежної. В розширення між ними вписано геометрично декоровану дугу. Зони між цими елементами заповненні геометрично-рослинними деталями. Покриття поливою на кахлі відсутнє (рис. 8, 3).

4) В безкінечному стилі орнаментована також карнизна кахля, на якій у ряд повторюються схематичні квіткові суцвіття. Від них у сторони розходяться симетричні пагони, а внизу біля них теж ідуть зображення подібних суцвіть. Виріб неполив'яний (рис. 6, 1).

У Польщі початок побутування коробчастих кахель за матеріалами замків відводиться дослідниками на другу половину XV — початок XVI ст. [16, с. 89]. Цим же часом датується їхня поява на теренах Білорусі [3, с. 328]. В Україні час появи коробчастих кахель у містах в узагальненнях окремих дослідників припадає на злам XV/XVI ст. [5, с. 86]. Разом з тим не завжди вдається впевнено перевірити це твердження на прикладі хронологічної атрибуції конкретних знахідок. Тому початок побутування коробчастих кахель в Україні потребує уточнень. Втім, на основі уже наявних досліджень безсумнівно можна говорити про їхній ужиток в XVI ст. [13, с. 72]. На основі порівняльного аналізу коробчатої кахлі

з Рівненського замку можуть бути датовані в межах XVI — першої половини XVII ст.

ВИСНОВКИ

Кохлі з Рівненського замку за типологічними рисами фактично ілюструють весь час його розвитку від появи у другій половині XV ст. і до занепаду в середині XVII ст. Найраніші вироби представлені горщикоподібними кахлями, а найпізніші — безбортиковими коробчастими кахлями з «килимковим» видом декорування. Викликає зацікавленість незначна кількість чи взагалі відсутність мископодібних кахель, які добре відомі із синхронних археологічних комплексів в інших містах князів Острозьких. Ряд кахель із Рівненського замку мають аналогії в містах на території Польщі, Білорусі, а також в Острозі, Дубні та Львові.

Винятково цікавою є кахля з біблійним сюжетом. Сцена гріхопадіння, як відомо, була однією з найпопулярніших в мистецтві періоду ренесансу. Художня інтерпретація цього сюжету на кахлі з Рівненського замку виявлена вперше серед комплексів XVI—XVII ст. Археологічні збірки музеїв та заповідників в Луцьку, Кременці, Дубні, Острозі не мають подібних виробів. Тоді, як знахідка такої кахлі на місці Рівненського замку засвідчує проникнення цього сюжету в соціально-привілейоване середовище міста.

Становить інтерес порівняння колекції кахель з Рівненського замку із колекціями кахель, знайденими в синхронних комплексах

в Спасівському, Вознесенському монастирях, замку князів Острозьких у Дубні, а також у житловій забудові міста Острога. Можна констатувати, що кахлі з Рівного мають ряд своєрідних тематичних рішень, хоча загалом наслідують тенденції, поширені у той час в кахлярстві європейських держав.

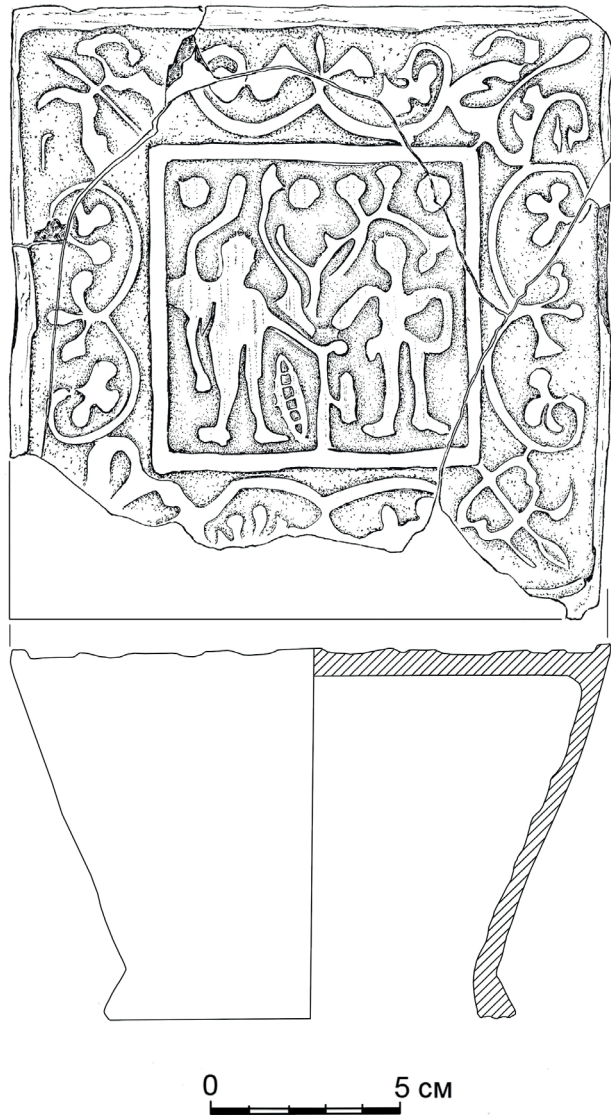

Рис. 10. Коробчаста заповнююча кутова кахля з Рівненського замку виду В.

Джерела та література

1. Ворончук І. Фортифікаційні споруди Острозької (за інвентарем маетків князів Острозьких 1620 року). *Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині* : зб.наук. праць. Кременець, 2006. С. 126—136.
2. Гупало В., Лосик М., Кіндій О. Давні кахлі з Дубна і Львова (за археологічними матеріалами). *Український керамологічний журнал*. Опішне, 2002. № 2. С. 11—20.
3. Заяц Ю. А. Кафля і кафляныя печи. *Археалогія Беларусі* / под рэд. Ляўко В. М. Том 4. Помнікі XIV—XVIII стст., р. 2.2.5. Мінск : Беларуская навука, 2001. С. 319—348.
4. Інвентар спадщини князя Олександра Острозького 1620 р. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk. Dział Rękopisów, sygn. 3669/II.
5. Колупаєва А. Українські кахлі XIV — початку XX століть. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. 384 с.
6. Левко О. Н. Витебские израсцы XIV—XVIII вв. Мінск: Наука и техника, 1981.

7. Прищепя Б., Бондарчук О. Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності, № 3 в Острозі. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства та туризму в Острозі та на Волині*. № 3. 2011. С. 104—113.
8. Прищепя Б. А., Бондарчук О. А., Войтюк О. П., Позіховський О. А., Чекурков В. С. Науковий звіт про археологічні роботи в Острозі в 2008 році на ділянці по вул. Академічній, № 12. Фонди ДІКЗ м. Острога. Рівне, 2010. Т. 1. 137 с.
9. Прищепя Б. А. Історична топографія міста Рівного другої половини XVI — початку XVII ст. *Архітектурна спадщина Волині* : зб. наук. праць / за ред. П. А. Ричкова. Рівне: Дятлик М. С., 2018. Вип. 6. С. 74—84.
10. Прищепя Б. А. Пізньосередньовічні волинські замки (за матеріалами досліджень пам'яток XIV—XVI ст. басейну ріки Горині). *Археологія і давня історія України*. Вип. 2 (35). Київ, 2020. С. 194—200.
11. Прищепя Б. А., Харковець Ю. І., Войтюк О. П. Перші археологічні дослідження Рівненського замку. *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ, 2018. С. 226—228.
12. Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII—XIX ст. *Архітектурна спадщина Волині* : зб. наук. праць. Рівне, 2008. С. 57—79.
13. Телегін Д. Я., Винокур І. С., Титова О. М., Свешніков І. К. Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. Київ: ІЗМН, 1997. 336 с.
14. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Том II. Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. Рівне, 2011. 1127 с.
15. Харковець Ю. І., Пшеничний Ю. Л., Ткач В. В., Бардецький А. Б. Звіт про результати археологічних досліджень в м. Дубно, Дубенському і Млинівському районах, Рівненської обл. в 2015 р. Фонди ДІКЗ м. Дубно, нд-5460.
16. Dąbrowska M. Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku. *Studia i materiały z historii kultury materialnej*, LVIII. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź: Zakład narodowy im. Ossolińskich wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1987. 270 s., rys.
17. Lubelczyk A. Zespół kafli z dawnego dworu w Twierdzy, pow. Strzyżów, woj. podkarpackie. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. XXXIV, 2013. S. 73—102.